

Chalupa, Aleš

Setovská gnóze aneb "klasický gnosticismus"

In: Chalupa, Aleš. *Gnosticismus*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2013, pp. 39-47

ISBN 978-80-210-6507-9; ISBN 978-80-210-6510-9 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128604>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4. Kapitola

Setovská gnóze aneb „klasický gnosticismus“

Přestože se v základních přehledových monografiích vždy objevuje zmínka o setovském gnosticismu, o existenci jasně vymežitelných skupin působících pod tímto jménem v antice se v badatelských kruzích stále vedou spory. Názory se různí, od skeptických (Wisse 1980) až po optimistické. Prvním, kdo se pokusil o základní vymezení hlavních rysů setovské gnóze a o identifikaci textů z Nag Hammádí, které by měly reprezentovat jejich náboženskou ideologii, byl německý badatel Hans-Martin Schenke (1974, 1980).

Mezi rukopisy z Nag Hammádí tedy lze nalézt skupinu textů, které spolu sdílí některé motivy a textové závislosti. Na základě těchto podobností proto někteří badatelé soudí, že existoval určitý ucelený gnostický proud, který může být označen jako setovská gnóze nebo „klasický gnosticismus“. Za hlavní charakteristiky setovské gnóze jsou pokládány:

1. Představa o tom, že existuje skupina vyvolených lidí, kteří se považují za duchovní potomstvo Seta, Adamova syna (Gn 4:25, 5:3).
2. Set je zde pokládán za Spasitele, který je spřízněn s prvotní božskou triádou.
3. Nejvyšší Bůh této triády je pokládán za nepoznatelného. K jeho popisu je užíváno způsobu negativní teologie, která pouze popisuje, čím tento Bůh není.
4. V setovské gnózi bylo rovněž užíváno charakteristické filosofické terminologie.
5. Božskou trojici tvoří Otec (jehož jméno je Nevýslovný), Matka (někdy nazývaná jako Barbeló) a Syn, označovaný jako Autogenés („Nezrozený“) nebo Adamas, Setův otec.
6. Aión Barbeló sestává z entit nazývaných Kalyptos, Protofanés a Autogenés.
7. Mezi další společné prvky setovské gnóze patří čtyři světelné bytosti zrozené emanací z Autogena: Harmozel, Oroaiel, Daveithe a Eleléth.
8. Tyto čtyři světelné bytosti mají čtyři další potomky, většinou pojmenované jako Gamaliel, Gabriel, Samblo a Abrasax.

9. Adamas, Syn božské trojice, je někdy titulován přízviskem Pigeradamas nebo Geradamas.
10. Zlý Démiurg se obvykle jmenuje Jaldabaóth a má lví rysy (přesněji tělo hada a tvář lva).
11. Spása přichází skrze tři potomstva spasitele a skrze tři kritická období: potopu, oheň a poslední soud.
12. Texty zmiňují praxi extatické modlitby.
13. Je kladen důraz na rituál křtu pěti pečeti.
14. Některé texty se vyznačují sekundárním pokřesťanstvím.

Tak zvaný „Setovský korpus“ tvoří jedenáct textů. Některé z nich jsou prosté křesťanských prvků. Patří sem: *Zjevení Adamovo*, *Nórea*, *Tři Sétovy stěly*, *Zóstrianos*, *Allogenés*, *Marsanés*. V dalších spisech lze nalézt křesťanské motivy. Do této skupiny patří: *Tajná kniha Janova*, *Protennoia ve třech tvarech*, *Podstata archontů*, *Evangelium Egyptanů*. Jeden ze spisů byl doplněn o setovské prvky patrně druhotně: *Melchisedek*. Jisté stopy setovských vlivů vykazují rovněž: *Bezejmenný traktát* (dochovaný v kodexu Brucianus) a traktát z kodexu Tchacos (nazývaný rovněž jako *Allogenés*). Tři texty je možné pokládat za pseudoepigrafa, která za autora označují Seta: *Evangelium Egyptanů*, *Zjevení Adamovu* a *Tři Sétovy stěly*. Je však třeba mít na paměti, že žádný z textů, které jsou do tohoto setovského korpusu konvenčně řazeny, neobsahuje všech čtrnáct výše uvedených charakteristických rysů.

Tajná kniha Janova (Struktura a obsah)

Za nejvýznamnější spis obvykle řazený do okruhu setovské gnóze — a podle mnoha badatelů nejtýpější gnostický spis vůbec — je pokládána *Tajná kniha Janova*. Na její důležitost by mohl poukazovat rovněž fakt, že se dochovala ve čtyřech exemplářích (třikrát v rukopisech z Nag Hammádí a jedenkrát v Berlínském gnostickém papýru) a dvou verzích, dlouhé (*NHC II.1*, *NHC IV.1*) a krátké (*NHC III.1*, *BG.2*), což svědčí o intenzivní redaktorské práci s tímto textem. Svůj význam může mít rovněž i ta skutečnost, že ve všech rukopisech z Nag Hammádí, ve kterých se tento traktát nalézá, je toto dílo uvedeno jako první (a tedy nejprestižnější) v příslušném kodexu. Z hlediska žánru jde

o apokalypsu, jejímž proklamovaným autorem je Jan, syn Zebedeův, „učedník, kterého Ježíš miloval“. Jde o tajný komentář ke Genesis 1–7, který polemizuje se standardním výkladem událostí v této knize líčených. Dílo je kompilací z více zdrojů a objevují se v něm drobné nekonzistentnosti. Postupem času bylo christianizováno (úvod, závěr a některé dílčí glosy, ztotožňující Spasitele s Ježíšem), celkově však podle mnoha badatelů představuje základní gnostický mýtus. Dílo lze rozčlenit do jednotlivých úseků podle následující struktury (Pearson 2007: 62).

Preamble a apokalyptický rámeček

Spis začíná líčením událostí po Ježíšově ukřižování a v jistém smyslu může být pokládán za pokračování kanonického *Janova evangelia*. Jan, syn Zebedeův, přichází do chrámu, kde je stíhán posměšky farizeje Arimania. Arimanius obviňuje Ježíše z podvodu a z toho, že svedl velké množství lidí na scestí. Jan v zoufalství odchází do horské pustiny, kde hledá odpověď na mnohé otázky (Kdo byl Otec, o kterém hovořil Ježíš? Proč byl Ježíš povolán na tento svět?). Zjeví se mu světelná bytost, která neustále proměňuje svou podobu. Vytýká Janovi jeho pochybnosti a představuje se jako „Otec, Matka a Dítě“, „Nezničitelný a Neznečistěný“. Prohlašuje, že přišel, aby vyjevil tajemství kosmu určené Janovým „duchovním přátelům“, kteří pocházejí z „neotřesitelného pokolení dokonalého člověka“.

I. Odhalení tajemství kosmu

Tato bytost se pouští do komplikovaného popisu Nejvyššího Boha a nebeského světa.

A. Theosofie

1. Negativní teologie, neznámý Bůh

Neznámý Bůh je dlouze popisován, vesměs za pomoci negativní teologie: je chápán jako neohraničený, nerozlišitelný, nezměřitelný, neviditelný, věčný, nevýslovný, nepojmenovatelný atd. Není tělesný ani netělesný, ani velký ani malý, je zcela mimo možnosti lidského chápání.

2. Božské emanace a popis nebeského světa

Jediný Bůh promítá svůj obraz, kamkoli upře svůj zrak. Přemítá o sobě a „zamiluje se“ do sebe. Z jeho myšlenky se okamžitě stává bytost, která je věrným obrazem Otce, obrazem „dokonalého a neviditelného panenského Ducha“. Tato bytost, nazývaná zá-

roven jako *Pronoia* a/nebo *Barbeló* (z hlediska rodu jde o femininum), je pokládána za první mocnost. Společně s Otcem zplodí čtyři oboupohlavní aióny ve formě duchovních atributů (Nezničitelnost, Pravda, Předvědění a Věčný život). Těchto deset výsledných aiónů (Panenský Duch/Barbeló a čtyři androgynní atributy) jsou Otec.

Posléze Otec s Barbeló zplodí Syna, jediného potomka. Tato bytost je pojmenována jako *Autogenés* (Samozrozený). Samozrozený získává vlastnosti svého Otce, o které požádá, a tyto personifikované vlastnosti mu dobrořečí. Samozrozený sám stvoří (se souhlasem Otce) čtyři světelné bytosti, nazývané *Harmozel*, *Oroiael*, *Daveithai* a *Eleléth*, a umístí je do jejich věčných království. Každá z těchto světelných bytostí v sobě zahrnuje tři aióny. Skrze Samozrozeného a jeho dvanáct aiónů pak bylo učiněno vše.

Autogenés posléze stvoří dokonalého člověka, který je nazván jako (*Pi*)*geradamas*. Pobývá v prvním věčném království pod ochranou první světelné bytosti, *Harmozela*. *Pigeradamas* se sklání před Neviditelným Duchem a dobrořečí mu. Svého syna, (Nebeského) *Seta*, umístí do druhého věčného království, pod ochranu druhé světelné bytosti *Oroiaela*. Ve třetím věčném království pod ochranou světelné bytosti *Daveithai* se nachází duše svatých, které vzešly ze *Seta*. Ve čtvrtém věčném království pod ochranou světelné bytosti *Eleléth* se nachází duše těch, kteří nevěděli o plnosti a nepodstoupili okamžité pokání. Učinili tak ale později.

B. Kosmogonie

1. Pád Sofie

Sofia (Moudrost), poslední z aiónů čtvrtého věčného království, chce zplodit sama ze sebe svůj obraz, avšak učiní tak bez svolení Neviditelného Ducha. Její potomek je zohavená bytost, která se Sofii vůbec nepodobá. Má podobu hada s tváří lva. Vylekaná Sofie tuto bytost od sebe odmrští, obklopí ji jasným oblakem a posadí na trůn v jeho středu, aby ji nikdo nespatriil. Tuto bytost pojmenuje *Jaldabaóth*.

2. Kosmický svět temnoty

Jaldabaóth se ustanoví prvním vládcem a jelikož po matce zdědil její moc, pustí se do tvoření dvanácti vlastních aiónů. Tyto aióny odpovídají dvanácti znamením zvěrokruhu. Ustanoví rovněž sedm králů (planet), každého pro jednu nebeskou sféru, a pět pro hlubinu propasti. Stvoří i 365 andělů (podle počtu dní v roce) a sedm mocností, jednu pro každý den v týdnu.

3. Rouhání Démiurga

Jaldabaóth je popisován jako nevědomá temnota. Světlo, které zdědil po matce, se smísilo s temnotou a vytvořilo šero. Archont šera *Jaldabaóth* má i dvě další jména, *Sakla*

(aramejsky „Hlupák“) a *Samaél* („Slepý Bůh“). Ve své nevědomosti pronáší slova „Já jsem Bůh a kromě mě jiného už není!“ nebo „Jsem žárlivý Bůh a kromě mě jiného Boha není!“ (srov. Iz 45: 5-6, 45:21, 46:9).

II. Soteriologický dialog

1. Pokání Sofie

Sofia si uvědomuje, že během těchto událostí došlo k tragické chybě, že ztratila část sebe samé. Její božské světlo potemnělo. Sofie se začala kát a cítit zahanbení. Uvědomila si, že její syn jí odcizil část její síly. Začala se modlit k Neviditelnému Duchu a ten jí odpustil, ale ani tak se jako nedokonalá nemohla navrátit do svého království (čtvrté věčné království světelné bytosti Eleléth). Sofia musí dočasně setrvat v devátém nebi, dokud neobnoví svou původní dokonalost.

2. Antropogonie

Do světa, který stvořil Jaldabaóth, dolehne hlas z nebeského království, který zvěstuje: „Člověk existuje a také Syn Člověka“. Jaldabaóth hlas slyší, ale neví, odkud pochází. Základy propasti (tedy materiálního kosmu) se otřesou a Démiurg spatří ve vodách oddělujících materiální svět od duchovního světa ozářený obraz Člověka.

Poté, co Jaldabaóth spatří tento obraz, řekne svým archontům: „Pojďme a stvořme člověka k obrazu Božímu a nám podobného, aby nám jeho podoba dala světlo!“ (srov. Gn 1:26). Stvoření pozemského Adama je popisováno jako dílčí proces, během kterého každý z Jaldabaóthových 365 andělů tvoří některou z částí člověka nebo ji uvádí v činnost. Pozemský Člověk je stvořen z hmoty, *Onorthochras*, která je bez hranic.

Stvořený Člověk však není zcela „funkční“. Není schopen pohybu a bezvládně leží na zemi, neboť Démiurg a jeho andělé nemají skutečnou moc poskytnout psychickému tělu oživujícího ducha. Neviditelný Duch posílá v reakci na modlitbu Sofie do světa prvního archonta pět světelných bytostí, aby Jaldabaóthovi poradili, jak člověka oživit. Rada zní: „Vdechni svůj dech do tváře Adama a jeho tělo povstane.“ Jaldabaóth radu poslechne a Adam se pohne. Jaldabaóth si ale neuvědomil, že duch, kterého Adamovi předal, byl duchem jeho Matky, a že Adam tak dosáhl osvícení. Jaldabaóth pak ztratil božskou část své bytosti. Člověk je tak dokonalejší než mocnosti tohoto světa, neboť od této doby v sobě ukrývá osvícený Vhled, nazývaný Život (část Sofie). Skrze člověka tak může být Sofie navracena do své původní plnosti.

3. Adam v Ráji

Jaldabaótha se zmocnila závist a uvrhl Adama do spodní části hmotného světa. V ráji žije Adam ve stavu zapomnění a lenosti, vystaven rozkoším, které uvádějí člověka v smrt. Může jíst ze stromu života, jeho plody však fakticky přinášejí zmar a zánik. Je mu rovněž zapovězeno jíst ze stromu poznání. Jaldabaóth jej uspí a pokouší se z jeho těla vyjmout Vhled. Částečně se mu to podaří a stvoří ženskou bytost podle podoby onoho Vhledu, kterou spatřil.

Poté, co Adam procitnul, spatřil vedle sebe ženu, a poznal, že je jeho protějškem. Adam pronesl tuto větu: „Toto je nyní kost z mé kosti a tělo z mého těla!“ (srov. Gn 2:22). Spasitel poté způsobí, že Adam a Eva pojí ze stromu poznání dobrého a zlého a jsou oba probuzeni. Jaldabaóth si znovu uvědomí, že byl oklamán, a proklíná hmotu, ze které stvořil Adama a Evu.

4. Svedení Evy, Kain a Ábel

Za trest jsou Adam a Eva Jaldabaóthem vyhnáni z ráje. Jaldabaóth však pojal k Evě zalíbení a chtěl se stát jejím manželem, aby se tak skrze ni zmocnil osvíceného Vhledu. Ten však byl Evě včas odňat. Jaldabaóth se Evy zmocnil a zplodil s ní dva syny, Elohima, který má tvář medvěda (Jaldabaóth mu dává jméno Kain) a Jahveho, který má tvář kočky (Jaldabaóth jej pojmenuje Ábel). V tomto aktu se ukrývají počátky lidské sexuality, touhy po plazení, která člověka poutá ke hmotě.

5. Set a jeho sémě

Adam pak s Evou zplodil Seta, který v sobě má osvícený Vhled a může se tudíž navrátit do Plnosti. Od tohoto člověka odvozovali svůj původ ti gnostici, které spojujeme s texty setovské gnóze.

6. Dva duchové: typologie lidského pokolení

Spasitel pak na Janovu otázku, zda budou spaseni všichni lidé, odpovídá, že na světě existují dva druhy lidí, tělesní, kteří mají falešného ducha (tj. od Jaldabaótha) a budou zatraceni, a ti, kteří mají božského ducha a obdrží věčný život. Po smrti se duše těch lidí, kteří díky Spasiteli dosáhnou poznání, vrátí zpět do věčného království, kde spočinou na věky. Neprobuzených duší se po smrti chopí mocnosti tohoto světa, spoutají je a uvrhnou do dalšího „vězení“ (tj. do dalšího těla). Duše neprobuzených tak podstupují dlouhý proces znovuzrovnání, pokud však jsou díky poznání napraveny, mohou dojít spásy. Jedině duše těch lidí, kteří obdrželi poznání, ale pak jej odvrhli, budou pro své rouhání zatraceny a budou na věky trápeny a mučeny.

7. Nástrahy Osudu

Když si Jaldabaóth uvědomil, že někteří lidé jsou mu nadřazeni, zosnoval spolu se svými archonty plán, jak jim ve vysvobození zabránit. Spolu s ostatními mocnostmi smilnili se Sofií a zplodili Osud (*Heimarmené*). Osud je pokládán za bytost mocnější než bohové, andělé nebo démoni a je onou příčinou, proč na světě existuje útlak, hřích, nespravedlnost a proč i lidé, kteří mají božského ducha, tíhnout k zapomnění své skutečné podstaty.

8. Noé a potopa

Následně se Jaldabaótha zmocnila lítost nad vším, co učinil. Rozhodne se zničit svět potopou. Nejvyšší Duch však varuje Noého. Ten zvěstuje jeho poselství všem lidem, málo kdo z nich jej však poslechne. Noé a lidé „neotřesitelného pokolení“ se ukryjí na místě, které je zahaleno oblaky, kde potopu v bezpečí přečkají.

9. Andělé a dcery lidí

Jaldabaóth se poté pouští do snování dalších plánů. Pošle na svět anděly, aby zplodili potomky s lidskými dcerami. Zpočátku se plán nedaří, ale poté, co se andělé naučí brát na sebe podobu manželů lidských dcer, zplodí s nimi potomstvo lidí oddaných temnotě. Andělé rovněž na svět přináší zlato, stříbro, dary, železo, měď a ostatní věci, kterými jsou lidské duše porušovány a poutány ke hmotě.

10. Trojitý původ Pronoie

Dlouhá verze Tajné knihy Janovy rovněž obsahuje hymnus na nebeskou Prozřetelnost, božskou Matku a Spasitele, který je ztotožněn s Ježíšem.

11. Apokalyptický rámeček a název díla

Po vyjevení těchto věcí je Jan vyzván, aby si vše dobře zapamatoval a zaznamenal. Spasitel se navrácí do nebeského království. Jan vyhledá ostatní učedníky Ježíše a zjevuje jim tajemství, která obdržel. Na samém konci textu stojí název traktátu (jak bylo zvykem): *Tajná kniha Janova*.

Setovská gnóze a otázka jejího sociohistorického zakotvení

Problémem vymezení setovské gnóze představeného Hans-Martinem Schenkem (1974, 1980) zůstává skutečnost, že není zcela jisté, do jaké míry můžeme texty, které na základě sdílení určitého množství společných rysů řadíme do korpusu textů setovské gnóze, smysluplně spojit s reálně existujícími gnostickými komunitami. Svědectví hereziologů o skupinách, které označovali jako setovce, jsou s charakteristickými rysy setovské gnóze v té podobě, v jaké je konstruuje moderní bádání, spíše neslučitelné (viz Löhr 2006: 1064–1066).

První z hereziologů, který zmiňuje komunitu setovců, je Hippolytos Římský (*Refutatio omnium haeresium* V.19–22, X.11). Podle Hippolyta Římského tato skupina pracovala se vzájemnou interakcí tří principů: světla, ducha a temnoty. Set přitom není v souvislosti s nimi nijak zmiňován, a proto nevíme, jakou roli mohl v jejich učení sehrávat. Setovce rovněž zmiňuje Tertullianus (*Adversus omnes haereses* II.7), jeho informace se však od těch doložených u Hippolyta značně liší. Set hraje v jeho vyprávění mnohem důležitější roli. Je přiveden na svět Matkou proto, aby zničil anděly, se kterými počala Kaina a Ábela. Matka vyvolá povodeň, kterou měli podle jejího plánu přežít pouze Setovi potomci, v Noémově arše se však ukryli i někteří z lidí, které andělé zplodili s pozemskými ženami. Set se navíc v textu později objevuje v podobě Ježíše. O setovcích hovoří rovněž Epifanios ze Salamíny (*Panarion omnium haeresium*, XXXIX.1.2). Vzpomíná, že se v Egyptě s nějakými příznivci tohoto hnutí setkal, jejich nauku však podrobněji nepopisuje. Na dalším místě zmiňuje gnostiky, kteří užívali text nazvaný jménem Nórey, Setovy manželky-sestry (*Panarion omnium haeresium* XXXIX.5.2). Nórea se často objevuje v dalších textech řazených do korpusu setovské gnóze. Na dalším místě pak Epifanios ze Salamíny zmiňuje ještě archontiky, mezi které řadí „gnostiky a setovce“ (*Panarion omnium haeresium* XL.7.5). Žádný z hereziologů ovšem kromě těchto kusých informací mytologického charakteru nezmiňuje existenci setovské gnóze jako jasně identifikovatelné náboženské komunity s vlastní etikou, organizací a rituály liturgické a sakramentální praxe. Existenci setovské gnóze je proto prakticky nemožné zasadit do pevnějšího historického rámce.

Někteří badatelé se přesto o vytvoření sociální historie setovské gnóze pokusili. Za nejvýznamnějšího z nich lze pokládat Johna D. Turnera (2000, 2001: 255–304). Turner a ostatní badatelé vycházející z předpokladu předkřesťanského původu setovského mýtu se domnívají, že v setovské tradici mohou odlišit jednotlivé chronologické vrstvy. Svou argumentaci zakládají na existenci „literárních švů“ v textech řazených do setovského korpusu, které poukazují na intenzivní redakční práci a možné sekundární pokřesťan-

štění setovských textů. Domnívají se rovněž, že z jednotlivých setovských textů dokáží extrahovat samonosné „základové“ mýty, které byly až později sekundárně redakčně zaobaleny do novějších tradic a motivů. Podle Turnerova mínění je tedy možné na základě rozboru setovských textů a jejich chronologického rozřazení dospět k závěru, že setovští gnostici vznikli spojením dvou původně nezávislých skupin působících v 1. století n. l. Podle Turnera se mělo jednat o tyto následující skupiny:

1. Barbeloity (*Barbeloites*), kteří učili, že „křest pěti pečeti“ poskytuje poznání, které pochází od Barbeló, První myšlenky Neviditelného Ducha.
2. Setovce (*Sethites*), kteří se zabírali problémem praktické morálky a pokládali se za vyvolené Setovo pokolení.

Tyto skupiny působily nejprve samostatně, ale na počátku 2. století n. l. se Barbeloité spojili s křesťany praktikujícími křest a posléze i se setovci. Výsledkem tohoto splynutí bylo setovské křesťanství. Vzhledem k tomu, že se v průběhu 2. století n. l. dostávali příslušníci setovského křesťanství do stále většího konfliktu s křesťanskou proto-ortodoxií a byli postupně vytlačováni na okraj dění, reagovali na vzniklou situaci příklonem k platónské filosofii. Právě na základě platónské filosofie vytvořili svůj charakteristický bohatý mytologický systém, za což ale byli ve 3. století n. l. kritizováni některými novoplatónskými filosofy. Ve 4. století pak došlo k rozpadu setovské gnóze do izolovaných skupin, o jejichž existenci nás spravují pozdně antičtí hereziologové, jako například Epi-fanios ze Salamíny, a kam by spadali například archontici, borborité nebo fibionité (*Panarion omnium haeresium* XXV.2.7–XXVI.13.7, XL.1.1–8.2).

Předložené řešení je v mnoha ohledech velmi zajímavé a věrohodně vysvětluje přítomnost židovských, křesťanských a platónských prvků v dílech setovského korpusu. Turnerův scénář je však založen na velmi hypotetické dataci jednotlivých textů a jejich redakcí, pro jejíž oprávněnost ale ve skutečnosti existuje jen velmi málo spolehlivých historických důkazů. Vylíčení konfliktu s proto-ortodoxním proudem křesťanství se pak vyznačuje zkreslující retrospektivností, která podle mnoha badatelů problematizuje správnost našeho nazírání na průběh a okolnosti diferenciaci raně křesťanských skupin (viz např. Brakke 2010: 6–7). Další možnost představuje, že setovská gnóze ve skutečnosti pocházela z gnóze valentinovské a byla tak až relativně pozdním projevem starověkého gnosticizmu (Pétrement 1990; Logan 1996). Tato hypotéza vychází především z informace obsažené ve *Výňatcích z Theodota* Klémenta Alexandrijského, která zmiňuje existenci valentinovské skupiny, jejíž členové se pokládali za Setovy potomky.